

Omkring Christiern II's landlov

En kildekritisk undersøgelse

Den bevarede lovgivning fra Christiern II's tid er vor vigtigste kilde til forståelsen af den danske indenrigspolitik i denne periode. Den giver det klareste opnåelige billede af regeringens *intentioner*, især hvad angår forholdet til de 4 stænder, adel, gejstlighed, borgere og bønder og deres påtænkte indbyrdes forhold. Indirekte kaster lovgivningen også lys over mange reelle tilstande i datidens danske samfund.

Lovgivningen omfatter forordninger for hele riget, enkelte landsdele og privilegier og forordninger for enkelte eller flere købstæder. Blandt de vigtigste er forordningerne af 1514.8. maj for Blekinges købstæder,¹ af 1514.1. juli for Sjælland, Lolland, Falster og Møen,² af 1515.23. okt. for Nørrejylland,³ af 1516.4. marts for Skåne,⁴ af 1516.23. marts for Sjælland, Lolland, Falster og Møen,⁵ af 1521.10. febr., formentlig for hele riget⁶ samt Christiern II's såkaldte landlov og bylov, hvoraf sidstnævnte er dateret 1522.6. januar.⁷

¹ NILS HERLITZ: Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer I, 1927, s. 434 f. (citeret *Herlitz*) samt ERIK KROMAN: Danmarks gamle købstadslovgivning I-V, 1951-61, bd. IV s. 330 ff. (citeret *Kroman*).

² KROMAN bd. III s. 459 f.

³ KROMAN bd. II s. 315 f.

⁴ KROMAN bd. IV s. 99 ff. samt HERLITZ s. 446.

⁵ KROMAN bd. III s. 460 ff.

⁶ Forordningen findes kun bevaret for købstæderne på Sjælland, Lolland, Falster og Møen (KROMAN bd. III s. 462 ff.) samt Skåne, Halland og Blekinge (HERLITZ s. 459 ff.), men der er ingen grund til at antage, at den ikke også er udstedt til Jylland og Fyn. Herfor taler også privilegiet til Ribe af 1522.12. juli (KROMAN bd. II s. 105 f.).

⁷ Af de 5 mss, der er bevaret til byloven, foreligger de 3 trykt sammen med det ene af de 2 bevarede mss til landloven, alle i J. L. A. KOLDERUP-ROSENVINGE: Samling af gamle danske Love bd. IV, 1824. (Citeret K-R).

Centralt i Christiern II's lovgivning står forordningen af 1521.10. februar, som med størst konsekvens og skarphed giver udtryk for regeringens økonomiske program.⁸ Land- og byloven som helhed står på det økonomiske plan som en tilbagevign til fordel for adelen, sammenlignet med 1521-forordningen, samtidigt med, at de står for et nybrud inden for retsplejen, kirkens stilling i samfundet og købstædernes styrelse og indre forhold i det hele taget. Desværre er land- og byloven kun ufuldkomment bevaret, det gælder især landloven, hvorfor en kildekritisk undersøgelse af de overleverede manuskripter er nødvendig, førend det er muligt at placere dem i den indenrigspolitiske sammenhæng.

Hvad angår den kildekritiske redegørelse for manuskripterne til byloven står jeg, i hvert fald i hovedsagen, på linje med *J. E. Larsen*,⁹ men dette spørgsmål bør behandles i en artikel for sig.

Inden for den ældre forskning blev pionerindsatsen gjort af *J. L. A. Kolderup-Rosenvinge* med udgivelsen i 1824 af de ham bekendte og tilgængelige mss til både land- og byloven. Siden da og indtil 1934 har man med rette ment, at der kun forelå eet manuskript til det vi nu kalder landloven.¹⁰ Men det tog tid, før man blev klar over, hvad

⁸ Om forordningen af 1521.10. februars placering såvel i Chr. II's lovgivning som i den foregående tids, se min oversigtsartikel: *Städerna och kungamakten i det medeltida Skåne* (*Ale, Historisk Tidskrift för Skåneland* nr. 1, 1962, s. 10–20).

⁹ *J. E. LARSEN: Yderligere Undersøgelse over Kong Christian II's Love, 1825* (*Samlede Skrifter* I, 1, 1861). Jeg kan derimod ikke følge *HENNING MATZEN: Kristian II's Love* (*Forelæsninger over den danske Retshistorie. Indledning og Retskilder, 1897*), hvor denne er uenig med *J. E. Larsen* om mss til bylovens indbyrdes placering.

¹⁰ Nemlig i ms Uldall 255^{4to} (Kgl. bibl., Kbh.), som indeholder et udkast til landloven og en udgave af byloven, begge i afskrift fra det 17. årh. Det har været i Peder Villadsens (bisp i Viborg 1661–73) besiddelse; muligvis har han selv ladet foretage afskriften. Derfra er det antagelig overgået til Peder Syv, hvis håndskrift findes ovenover instruks for køgemesteren, som også findes i manuskriptet. Det er utvivlsomt dette manuskript, som ligger til grund for en udgivelse af land- og byloven fra 1684 af P. H. RESEN: *Kong Christian II's gejstlige og verdslige Lov-bøger* (citeret *Resen*). Dette er nærmere udviklet i K-R s. XV ff. Landlovsudkastet i Uldall 255^{4to} (citeret Ul) ligger til grund for udgivelsen i K-R, med afvigelserne hos RESEN bilagt i noteform. John Hvidtfeldt mener derimod i sin artikel (se note 16), at det er udelukket at Resen skulle have udgivet

det repræsenterede og hvor det skulle placeres. Kolderup-Rosenvinge mente i sin kommentar,¹¹ at den såkaldte gejstlige lov (landloven) i ms Uldall 255^{4to} er et udkast til den såkaldte verdslige lov (byloven). Han har klart påvist, at landloven må være skrevet *efter* 26. maj 1521, som dens datering lyder, eftersom dens epilog og datum næsten nøjagtig svarer til epilog og datum i den forordning om vrag, som blev udstedt på denne dag. Vragforordningens kapitler er gentaget i udkastet, men med en ekstra bestemmelse i kap. 140. Kolderup-Rosenvinge mener nu med rette, at skriveren af forlægget

Ul, men han begrunder af pladshensyn ikke sin opfattelse. Jeg er imidlertid enig med Kolderup-Rosenvinge efter selv at have foretaget en analyse:

Ul sammenlignet med landlovsudkastet hos Resen (citeret R)

Sammenligningen er foretaget efter aftrykket i K-R, hvis kapiteltal også er brugt. Kap. 3. R mangler c. halvdel af sidste sætning (se K-R s. 2 anm. 14). Kap. 16. Ul og R har den samme tekstfordærvelse. Der står: . . . tha skulle Scultus, Borge-mestere fordele samme øde Jorde, *ther reyser thill Raadhusit* och adtuare Jordtzeygerne . . ., mens forordn. af 1521.10. febr. kap. 5, som har dannet forlæg, i samme passage har: . . . Tha skall Bwrgemesthræ och Koningens Fogith fordele swaadannæ øde Jorder *tiill try byting*, och adtware Jord Egernæ, . . . Kap. 23. R mangler c. en halv sætning (se K-R s. 13 anm. 82). Kap. 39. Ul har: . . . som hereffter schreuit staar utii then XXXIII Artickell . . . mens R har: . . . utii then 3. Artickell . . . Kap. 91. Ul og R har den samme udeladelse (se K-R s. 47 anm. 16). Kap. 120. Ul og R har den samme fejl, idet der hos begge står: . . . som er suorte Brødre af Sancti *Dionici* Orden (se K-R s. 58 anm. 16). Det mest bemærkelsesværdige er dog den besynderlige sammenblanding af kap. 140 og 141, som *både Ul og R har*, og som er udførligt behandlet i K-R s. XII-XIII.

R har i det hele taget en masse mindre afvigelser, der let kan tydes som sjusk, mistydninger af enkelte ord eller forsøg på forbedringer; enkelte gange udelader R, som vist ovenfor, en del af en sætning, meget ofte udelades enkelte ord, især småord, engang imellem fjøjes også nogle til, hvilket man altsammen let kan overbevise sig om ved at se i noterne til Ul i K-R. Som det ses har Ul og R flere bemærkelsesværdige fejl tilfælles, mens deres indbyrdes afvigelser let kan forklæres.

Som følge heraf mener jeg, at RESEN er en sekundær kilde m.h.t. landloven og at den herefter bør glide ud af betragtning i denne kildekritiske sammenhæng. Endelig bør det bemærkes, at der i universitetsbiblioteket i Oslo indtil 1939 har befundet sig et manuskript, som i den derværende katalog (fra omkr. 1850) kun er betegnet som Ms.^{4to} 395: Christian II Geistlige og Werdslige Lofver. 1522. Da dette manuskript har været bortkommet lige siden 1939, har jeg desværre ikke kunnet medtage det i min undersøgelse.

¹¹ K-R s. IX-XXVII.

til det Uldallske ms af en eller anden fejltagelse har givet det vragforordningens epilog og datum, hvilket er så meget desto mere sandsynligt som de sidste kapitler i udkastet netop er kapitlerne om vrag.

At det drejer sig om en fejltagelse fra skriverens side, ses af, at udkastet udover forordningen har en *ekstra* bestemmelse, som følgende må være føjet til senere. Kolderup-Rosenvinge har også på fuldt tilfredsstillende måde løst problemet om den besynderlige sammenblanding af kapitlerne 140-141, (jfr. note 10). Hans opfattelse af, at det skulle dreje sig om et udkast til byloven fik dog ikke lov til at stå uimod sagt. Allerede i 1825 offentliggjorde *J. E. Larsen* sin afhandling (jfr. note 9), i hvilken han påviste, at der nok er tale om et udkast, men et udkast til en selvstændig lov for landet. Dette er så indlysende, at det ikke siden er blevet bestridt. Derimod er hans tidsmæssige placering af dette landlovsudkast, som han mente er *ynge* end byloven, med rette blevet bestridt af *C. F. Allen* i en afhandling fra 1867.¹² Det er tilstrækkeligt her at fremføre Allens beviser for, at landloven virkelig er blevet udsendt og benyttet, og at den er udsendt *før* byloven (med landloven menes her landloven i dens endelige skikkelse). I en dom af 1521.22. dec., afsagt af kongen i Odense¹³ i en sag mellem bispem Jørgen Friis og Ove Vincentius angående noget jordegods, er der blevet dømt efter en lov, som svarer ganske til kap. 54 i landlovsudkastet. Sagen havde været for på Viborg landsting, men Jørgen Friis var ikke mødt, og han mødte heller ikke selv eller ved repræsentant, da sagen blev appelleret til kongens dom. Kongen tildømte da efter de beviser den mødende fremlagde denne det omstridte gods, og desuden »skal hr. Jørgen Friis igen give Ove Vincentius Kost, Tæring og Oppebørsel og bøde mod Os efter Vor Skikkelse og Ordinanties Lydelse«. Dette stemmer med kap. 54, men ikke med nogen anden hidtil kendt lov. I dette kapitel fastsættes, at når en sag var indstævnet for kongen og den indstævnte udeblev, skulle dom alligevel afsiges efter de beviser, som den mødende fremlagde, og den udeblevne skulle bøde til kongen 100 mark (om han var prælat eller adelsmand, ellers mindre) og give modparten kost og tæring. Som følge heraf har landloven været gældende lov den 22. dec. 1521. Byloven har også denne bestemmelse (i kap. 18(21)), men denne lov er først udstedt 6. januar

¹² C. F. ALLEN: Om Christiern den Andens saakaldte geistlige Lov eller Loven for Landet (Videnskabernes Selskabs Skr. 5. R. Hist.-Filos. Afd. III, 1867, s. 213 ff.).

¹³ Aftrykt i Suhms ny Saml. I s. 372.

1522. Det er interessant at se, at J. E. Larsen selv anfører denne dom, men alligevel forkaster dens betydning, fordi Kolderup-Rosenvinge efter hans mening har godtgjort, at landloven ikke kunne være udsendt i 1521,¹⁴ hvilket jo også passer med hans egen teori om, at den er yngre end byloven. Endelig har Allen aftrykt 2 breve af 1522.6. febr. og 1522.23. april, som af Roskildebispen Lage Urne, som en slags repræsentant for de sjællandske godsejere, sendte til kongen. I det første klager bispen over, at en stor del af kirkens og adelens bønder, som var forpligtede til ægt og hoveri, viste sig meget u lydige og påberåbte sig »den lov, Eders Naade givet haver«, skønt den ikke lød således som de mente. Han beder derfor kongen pålægge landsdommeren at forklare loven for bønderne, til betryggelse for prælater, adelsmænd og andre godsejere. Der er ingen tvivl om, at bønderne her påberåbte sig, hvad der svarer til landslovs-udkastets kap. 101, 111, 97, 98, som handler om vilkårene for udvisning af fæstegården, de vornedes forpligtelser ved jagten, fæstebøndernes ægt og arbejde osv. Disse love findes kun i landloven, og dette passer godt med Allens mening om, at den var udstedt før 22. dec. 1521. Allen siger selv herom: »Som vi have seet var Loven allerede i virksomhed den 22de December 1521, og kan altsaa ikke være udstædt fuldkommen samtidigt med Kjøbstædloven, der udkom 6te Januar 1522, men vel en Maaned eller to tidligere. Hermed stemmer det godt, at Lage Urne allerede 6te Februar klager over Lovens Virkninger. Thi der maatte uden Tvivl hengaae mere end netop en Maaned (6te Jan.-6. Febr.), inden Loven kunde blive thinglæst, blive rigtig bekendt og drøftet af Bønderne, derefter fremkalde Ulydighed og Gjenstridighed, og denne vinde en saa stor Styrke og Udbredelse i Landet, at den endelig nødte Godsejerne til at gribe til den Udvei at klage til Kongen«. Allen fortsætter: »I sit andet Brev af 23. April 1522 klager Lage Urne til Kongen over, at en af Kongens Tjenere, som han navngiver, har flyttet en af hans og Kirkens Bønder til Kallundborg »imod Lov og Ret og den Ordinants og Skikkelse, som Eders Naade haver selv gjort og givet«. Han beder derfor Kongen give Befaling til, at Bonden maatte komme ind igjen paa Kirkens Gods, og lovligen skilles derfra. Det her af Lage Urne anførte Tilfælde er et Eksempel paa, hvorledes man ved Benyttelsen af den Frihed, som Lovens Kap. 111 gav den Vornede til at forlade Godset, satte sig ud over de Betingelser, som Loven hertil

¹⁴ J. E. LARSEN, o.c. s. 5.

knyttede. Loven fastsatte som almindelig Betingelse, at den Vornede kun maatte flytte, naar Husbonden foer uredeligen med ham og gjorde ham Ulov og Uret, og inden han tog bort, skulde han tilkjendegive Husbonden det og betale Førlougs-Penge, samt hvis han havde ladet Gaarden forfalde i sin Tid, først sætte den i Stand igjen. Dette blev uden Tvivl i den første Tid af Begjærlighed efter Friheden, og fordi Meningen af Bestemmelserne i den ny Lov endnu ikke ret var gaaet op for Bønderne, oftere tilsidesat. Dersom dette, som det lader, var Tilfældet i det af Lage Urne anførte Exempel, havde han vel Grund til at klage over Tilsidesættelse af det, som Kongen selv havde bebudet i sin »Ordinants og Skikkelse«.

Resultatet af den ældre forskning ang. landloven er sagt i få ord, at der virkelig er udsendt en lov, som var særlig beregnet for landet, at den må være udsendt *efter* 26. maj og *før* 22. december 1521 og at den virkelig er blevet benyttet. Der er ligeledes ingen tvivl om, at ms. Uldall 255^{4to} foruden en afskrift af byloven indeholder en afskrift af et udkast til landloven. I 1934 blev imidlertid et nyt haandskrift til landloven fremdraget til gavn for forskningen, idet *Johan Hvidtfeldt* det år offentliggjorde en lille artikel i Scandia VII, hvori han gjorde opmærksom på, at der i den Arnemagnæanske samling, ms A.M. 804^{4to}, findes en samtidig, af Mogens Gøye ejet, afskrift af landloven.¹⁵ Hvidtfeldt gav i samme artikel en beskrivelse af haandskriftet og udkastede en teori om dets placering.¹⁶ Han kom til det resultat, at det drejer sig om en samtidig afskrift af den *endelige* landlov, bl.a. fordi han mente, at denne afskrift var blevet *benyttet*.

En nøjere analyse af ms Uldall 255^{4to} og ms A.M. 804^{4to} viser imidlertid, at forholdet mellem de to manuskripter er betydeligt mere kompliceret, således som det vil fremgå af det følgende.¹⁷

For ikke at drukne i detaljerne ang. alle de større eller mindre afvigelser, der fremgår af sammenligningen mellem de to manuskripters enkelte kapitler – forsåvidt de findes i dem begge¹⁸ – vil det

¹⁵ Ms. A.M. 804^{4to} er registreret, med betegnelse af indholdet, i Katalog over den Arnemagnæanske Haandskriftsamling bd. II, Kbh. 1894, s. 213.

¹⁶ JOHAN HVIDTFELDT: Scandia VII, 1934 s. 160–166.

¹⁷ A.M. 804^{4to} citeres herefter som AM, landlovsudkastet i Uldall 255^{4to} som Ul. Kapitel-tallene er Ul's, hvor andet ikke er angivet. Henvisninger til byloven gælder Kolderup-Rosenvinges udgave og kapiteltal.

¹⁸ AM mangler: Kapitlerne 1–8 incl., 13, 18, 24–30 incl., 51, 52, 65, 70, 73–76 incl., 79, 80, 84, 85, 87, 91, 104, 119, 127.

være rimeligt at behandle de vigtigste først. AM består af prolog, en særlig fuldmagt til Mogens Gøye i tilslutning til denne, dernæst af 111 kapitler og en epilog.

Prologen er den samme som bylovens, men hvor den i byloven afsluttes med datum, går den i AM over i et afsnit, der kan sammenlignes med bylovens epilog: »och skulle alle rætthe sigh effther thiisszæ effther^{ne} artickler och icke effther loghen i tiissæ sagher som these articklær och pwncther er anrørindes Och skall ther effther rettes och dømmess«. Dette betyder naturligvis, at tidligere lovgivning, af hvad art tænkes kan, ophæves hvor den strider mod den nye, hvilket svarer til bylovens epilog kap. 133(140). Det bemærkes, at Ul ikke har nogen prolog. Efter prologen følger i AM, som jo har tilhørt Mogens Gøye, en særlig befaling og fuldmagt til denne om som kongens stedfortræder at rejse omkring i Jylland en gang om året eller mere sammen med sine medhjælpere, en rigsråd eller anden adelsmand, en svoren skriver og en særlig til denne lejlighed udnævnt profos. Opgaven er, på landet at overvåge hos lensmænd og fogeder, at den nye ordinans overholdes, at kongens part i sagsfaldet indgår og i det hele taget at kontrollere fogedernes regnskab samt påse, at kongens og kronens bønder ikke krænkes i deres rettigheder. Hvis sådanne krænkelser opdages, skal de skriftligt indberettes til landsdommeren; når landsdommeren har dømt på sagen, må Mogens Gøye udslette den af sit register (kopibog). I købstæderne skal han overvåge, at den nye ordinans overholdes og lade skriveren optegne kongens rettigheder. Profossen skal følge Mogens Gøye »och alle andre tidher om kringh i landett at straffe wretwisheit och reffzæ skalckæ«. Det kan ikke klart ses, om der i denne fuldmagt er tillagt Mogens Gøye og hans hjælpere nogen egentlig domsmyndighed; der står herom: »Sammeledis nar handt szaa om dragher tha skall handt haffue en goedt mandt medt een wor swornæ skriffwære och høre alle fogderness reghenskaff paa wore weignæ och hwess brysth som ther wdj kandt befindis skall hand biwde oss thiill och skall samme wor skriffwære giffue for^{ne} oss Elskelighæ her Maghens giødhæ och tendt andhen etc. hwer then-

AM har ekstra: (kapiteltallene er AM's) kapitlerne 8, 61, 105-111 incl. Kapitler i Ul, der har afvigelse, enten i form eller indhold, fra AM: 12, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 31, 32, 35, 37, 39, 40, 42, 47, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 64, 66, 67, 68, 72, 77, 78, 83, 86, 89, 90, 95, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 113, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 141.

nom etth sedill lydendis att paa thendt dag for thendt sagh etc. Ther for loffuede thendt mandt wor kæristhe nadighe herræ konningh saa møghet och the samme sedlæ skulle thee hwer for sigh sendhe oss besegldhæ«. Udtrykket »biwde os thiill« kan betyde, at Mogens Gøye skulle indberette sagen for kongen, mens de omtalte sedler skulle indeholde alle de kongelige tilgodehavender hos vedkommende fogeder. Det er værd at bemærke, at systemet med sedlerne udelukkende står som et led i kontrollen med fogedernes regnskab. I denne forbindelse er der endnu et afsnit i fuldmagten, som fortjener opmærksomhed; det står umiddelbart foran det ovennævnte om fogedernes regnskab og lyder: »Thisligisthe skall handt medt thee andre szom ther tiill ordineritt och ther tiilskickedhæ flythelighenn forfare vm noghen aff wor och kronenss thieneres¹⁹ rettighet forthiess eller forsømmess och thet taghe paa skriffther och forskicke thet thiill wor landzdommere att handt oc the andre hielper thennem szaa møgett som logh oc reeth ær och nar handt forfarer att landzdommere haffuer giortt ther wdj szaa møgett som rett ær Tha schall han thet wdsletthæ vtaff syen bogh och registher«. Her står i hvert fald ganske utvetydigt, at Mogens Gøye og hans hjælpere *ikke* skal virke som dommere, men i disse tilfælde netop sørge for, at de eventuelle sager bliver pådømt af landsdommeren.

Alt dette har betydning, fordi Johan Hvidtfeldt i sin bevisførelse for, at AM virkelig er en afskrift af den endelige landlov, inddrager et sagefaldsregister over 43 domme, afsagt af Mogens Gøye og Erik Eriksen i Jylland i tidsrummet 1. marts–10. april 1522; dette register jævnfører han med fuldmagten til Mogens Gøye i AM og kommer til det resultat, at fuldmagtens instruktioner er blevet fulgt, at AM som følge heraf må være blevet benyttet og følgelig være en afskrift af den endelige landlov.²⁰

En nøjere analyse af dette register viser følgende:

Det er skrevet af Johannes Wenck²¹ og øverst på første side står: »Thette ær Erick Erichs registher«. Længere nede står: »Registher

¹⁹ I referatet ovenfor er udtrykket »wor och kronens thieneres« blevet gengivet som »kongens og kronens bønder«. Hermed forstås antagelig selvejere og kronens fæstere, men det kan også blot betyde een af delene (Jfr. William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 511 ff.).

²⁰ JOHAN HVIDTFELDT: Scandia VII, s. 165 f.

²¹ Johannes Wenck identificeres af Johan Hvidtfeldt med Lundekannikken mester Hans Wenck, der skal have deltaget i udarbejdelsen af loven. Hvad Erik

paa hvis sagefald myn herre vort loffuit then stund her Mogens met the andre gode mend, hannom tilgiffne vaare, oc haffuer jag effther vaar naadigste herres ordinatie giffuit thennom huer eth seeddell, som ære her Mogens Gøye, Erich Erichs (och Jens Hvass overstreget) anno mdxxii etc.« Det må straks bemærkes, at de 43 domme er blevet afsagt i tidsrummet 1. marts–10. april 1522, altså på et tidspunkt, hvor den endelige landlov, og iøvrigt byloven med, forlængst er blevet udsendt.

Endvidere er, såvidt det kan ses, i alle disse domme *kun bønder* blevet domfældt. Dom nr. 43 *kan* dog godt dreje sig om en lavadelsmand. Et par steder, i dom nr. 9 og 15, står adelige som kautionister og det er endda tvivlsomt. Et enkelt sted, i dom nr. 5, står en borger som kautionist. Hvilken slags bønder det drejer sig om, om det er selvejere eller fæstebønder af den ene eller anden slags, fremgår ikke af teksten.

Dommene er afsagt om følgende sager:

Dom nr. 1, 8, 41 går ud over sandemænd.

Dom nr. 2, 14, 15, 29, 40 går ud over ransnævninge.

Dom nr. 4, 6, 7, 26, 30, 35, 37, 38, 42 går ud over mededsmænd ved partsed (logesmænd).

Dom nr. 10 går ud over »towgesmend« (det kan ikke afgøres, om der her er tale om sandemænd eller mededsmænd ved partsed).

Dom nr. 11, 12, 13, 32 går ud over herredsnævn.

Dom nr. 21, 31 går ud over medlemmer af herredsnævn eller lignende.

Af 43 domme går de 24 altså ud over de forskellige former for nævn.

Eriksen angår mener jeg, at det må være den Erik Eriksen af slægten Banner, som 1514.19. april får forleningsbrev på Kalø slot (Suhms ny Saml. I, 1, H. s. 61) og som i lang tid forbliver trofast mod Christiern II. Så sent som 1523.27. jan. underretter han som lensmand på Kalø kongen om, at han under de nuværende omstændigheder efter Mogens Gøyes råd har anset det for rigtigst at begive sig til sit slot og beder ham om muligt at tilsende sig et par falkonetter (skyts) (C. F. Allen: Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie I, 1854 s. 27 f.).

Selve sagefaldsregisteret er aftrykt i Danske middelalderlige regnskaber, I række, 1. bd., 1944–53, nr. 41 s. 169–177 under overskriften: Sagefald i 1522. Nummereringen af dommene er min.

Af de resterende 19 domme angår Dom nr. 3 en voldtægtssag, nr. 5 en opkrævning af gæld på falsk grundlag (?), nr. 9 ændring af en tidligere idømt straf for mened (?), nr. 16 en ed, der blev svoret for Mogens Gøye, men uklart formuleret, nr. 17 en fremvisningsnægtelse af et fredbrev, nr. 18 om uorden på tinge og skatterestance, nr. 19 en (ulovlig) advarsel af en tyv, nr. 20 et falsk vidnesbyrd (af hvilken art fremgår ikke), nr. 22 en husfredssag, nr. 23 en meneds-sag, nr. 24, 27 og 28 voldssager, nr. 25 en kirkefredssag og et tyveri (?), nr. 33 en ulovlig lavhævd, nr. 34 en herredsfogeds nægtelse af at besegle et tingsvidne, nr. 36 en fredløshedssag, nr. 39 en hærværks-sag og nr. 43 en indfæstningssag.²² I knap to tredjedele af disse 19 sager har den omrejsende kommission efter alt at dømme virket som 1. instans, mens den i alle de øvrige, deriblandt de 24, hvor nævn er blevet underkendt, har virket som appeldomstol.

Sammenholder man nu sagefaldsregisteret med fuldmagten, ses det straks, at det i bedste fald kun dækker ét af fuldmagtens punkter, nemlig det førstnævnte, som ordret lyder »och skall granskæ och forfare aff wore lensmendt och fogether hworledes thenne wor skickelsszæ oc ordinantz wppeholdes oc medfares saa att thendt fattighe medt thendt Righe skeer logh oc Reth Thesligisthe wm hwess the her wti paa wore veigne oppebære . . .«. Det kan ikke klart ses af dette stykke, om Mogens Gøye og de andre her har fået domsmyndighed eller blot undersøgelsespligt. I hele fuldmagten kan en domsmyndighed kun udlæses af den omstændighed, at Mogens Gøye skal optræde som kongens stedfortræder og måske i det sidste afsnit om den nye profos, hvilket dog er noget upræcist formuleret. Een ting er i hvert fald klar: hvis de 43 afsagte domme ikke direkte skal stride mod fuldmagten, så kan de ikke være afsagte over kongens og kronens bønder (jfr. note 17), men kun over fæstebønder under adel og evt. kirke. Det kan ikke umiddelbart aflæses af registeret, hvilken slags bønder, der er blevet fældede og en foreløbig undersøgelse i middelalderlige regnskaber m.m. har ikke givet noget resultat. Dog er det overvejende sandsynligt, at i hvert fald de fældede sandemænd og nævninger har været selvejere eller dog fælligsbryder, men ikke fæstere, således som Jyske Lov krævede det også i sine yngre

²² ?-tegnet ved enkelte domme antyder, at det ikke er helt klart, hvad sagen drejer sig om; i det hele taget er dommenes indhold noget sjuksket formuleret, hvilket antagelig skyldes, at det netop er et sagefaldsregister, hvor bødesummernes størrelse er det primære.

redaktioner.²³ Hvad der i denne forbindelse imidlertid er nok så væsentligt er, at alle de afsagte domme er eller kan være uden forbindelse med landloven. Det gælder de domme, hvor Mogens Gøye har virket som 2. instans, især de 24 underkendelser af nævn. Alle de 43 domme er jo som nævnt afsagt på et tidspunkt, hvor landloven forlængst har været i kraft; men begge de mss vi har bevaret, AM og UI, har kapitler, som strider imod dommene, således kap. 39 i AM og tilsvarende kap. 57 i UI, der forbyder sandemænd eller nævn at sværge eller granske om drab; men dom nr. 41 går ud over sandemænd, som har svoret falsk i en drabssag. Kap. 82 i AM forbyder sandemænd at granske om hærværk, idet sådanne sager skal indbringes for dommeren, hvilket svarer til kap. 83 i UI, der kræver at sandemænd, ransnævn eller andre ikke længere skal sværge om husfred, gårdfred eller hærværk, men at disse sager skal ind for dommeren. Men dom nr. 39 fastsætter den bøde en kvinde skal betale i anledning af hærværk, som et nævn – med rette – har svoret hende skyldig i. Hvad angår de øvrige sager, hvor Mogens Gøye har virket som 1. instans, drejer de sig alle om forhold, som landloven (mss AM og UI) ikke kommer ind på – forsåvidt sagforholdet er tydeligt formuleret i sagefaldsregistret.

Altså: De i sagefaldsregisteret afsagte domme kan i bedste fald kun henføres til eet af fuldmagtens kommissorier, og det er endda tvivlsomt; endvidere kan det ikke bevises, at der er blevet dømt efter noget kapitel i AM, mens det derimod klart kan påvises, at de fleste af de pådømte sager må stamme fra tiden før landlovens ikrafttræden. Resultatet er, at sagefaldsregisteret ikke kan bruges som bevis for, at AM er en afskrift af den endelige landlov.

Det næste spørgsmål må naturligt være, hvad har så meningen været med AM? Svaret er, at AM naturligvis, da det blev skrevet, har været opfattet som en afskrift af den endelige landlov. Men da AM mangler datum, må man gå ud fra at dets forlæg også har gjort det, dvs. at det på det tidspunkt, da AM blev skrevet, endnu ikke var blevet udsendt som gældende lov. Men hvad så? kunne man så spørge, på det tidspunkt, da Mogens Gøye og hans fæller foretog deres rundrejse i Jylland, nemlig i tiden 1. marts–10. april 1522, var den endelige landlov jo i hvert fald blevet udstedt. Det var den også,

²³ Danmarks gamle Landskabslove bd. IV, 1945, s. 80 og 128. Jfr. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 2. udg. 1947, s. 207 f.

men spørgsmålet er nu, om den udelukkende var bygget på AM's forlæg og her er det, at Ul – eller rettere dets forlæg – kommer ind i billedet.

Vi kan ikke vide med sikkerhed, hvorfor Mogens Gøye og hans fæller først foretog deres rundrejse på det omtalte tidspunkt – ligesom vi heller ikke kan vide, om det var på grundlag af en ny fuldmagt –, men der er dog visse fingerpeg til en begrundelse. Den simpleste er, at man i regeringen – i tiden efter at AM er blevet skrevet – har fundet det betimeligt at gå dets forlæg efter i sømmene, bl.a. af politiske grunde (se senere), og under denne revision har opdaget forskellige andre mangler, som man så har villet bøde på. Ul, eller rettere dets forlæg, repræsenterer efter min opfattelse netop denne revision, men ikke nødvendigvis på alle punkter den endelige landlov, som kun delvis kan rekonstrueres.

Derfor har AM ikke kunnet bruges i praksis, og i mellemtiden har formålet med Mogens Gøyes rundrejse delvis skiftet karakter; det er svært at frigøre sig for en vis mistanke om, at rejsen nu har fået et primært fiskalt formål, når man betragter bødestørrelserne i sagesfaldsregisteret. Endvidere får man af de afsagte domme nærmest indtryk af, at Mogens Gøye og hans folk har fungeret på linje med eller i stedet for »biskop og bedste bygdemænd«,²⁴ en antagelse som bestyrkes af visse kapitler i både AM og Ul.

Kap. 9 i AM og kap. 19 i Ul forbyder biskop og bygdemænd at stævne sandemænd, ransnævninge, herredsnævninge eller nogle andre nævn for sig, medmindre kongen personlig eller hans repræsentant er tilstede. Endvidere forbydes det biskoppens officialer og præster at befatte sig med sager, som bør behandles på herredsting eller landsting; undtaget er kun ægteskabssager og åbenbare horsager. Alt dette hænger sammen med land- og bylovens indførelse

²⁴ Se Poul Johs. Jørgensen: Biskop og bedste Bygdemænd (Tidsskrift for Rettsvitenskap, 57. årg. 1944, s. 74–131. P. J. J. skriver her s. 101: »... Det anførte viser, at Biskop og Bygdemænds Kompetence i Slutningen af Middelalderen ikke har været strengt begrænset til at prøve Bevishandlinger, men at man undertiden ligefrem har benyttet dem som en Overinstans, for hvilken man kunde indanke de underordnede Domstoles Afgørelser. De kom herved til at optræde i Konkurrence med Landstinget, som i Datidens Lovgivning forudsattes at være den normale Appeldomstol i Forhold til Herredstingene og de med disse ligestillede Ting, men vistnok i Praksis kun spillede en ringe Rolle som saadan. Hvor almindeligt det har været at benytte dem paa denne Maade, kan dog ikke afgøres paa Grundlag af det foreliggende Materiale; ...«.

af det reelle vidnebevis og forbud mod at tage vidner andensteds end for herreds- og landsdommer (se kap. 9 og 45 i AM og kap. 66 i Ul), samt i det hele taget fratagelsen af gejstlighedens verdslige jurisdiktion og henførelse af flest mulige sager til de nye herreds- og landsdommere – heraf også den i det foregående nævnte indskrænkning af sandemænds og andre nævns virksomhedsområde. På det tidspunkt, hvor Mogens Gøye rejste rundt, var landloven som bekendt i kraft, og biskop og bedste bygdemændinstitutionen som følge heraf ude af spillet eller i hvert fald helt underlagt kongen eller hans repræsentant. Der må derfor have ligget en del sager fra før landlovens ikrafttræden, som skulle afvikles og dette har været en naturlig opgave for Mogens Gøye og hans folk, især når man tænker på alt det rare sagfald, som deraf fulgte og som kongen havde stort behov for.

Vi kommer nu til den egentlige sammenligning mellem AM og Ul og her er der en ting, som straks falder i øjnene: Den profos, der er tale om i AM's fuldmagt til Mogens Gøye, har fået sine beføjelser fastsat i kapitlerne 105–111, der er et ekstra, senere, tillæg i AM, ligesom fuldmagten selv er et tillæg til prologen. Disse tillæg har ikke stået i AM's forlæg. Dette ses af følgende:

Kapitlerne om profossen 105–111 er et *indskud* i kap. 104. Dette kapitel indeholder det sidste kapitel om vrag samt den første linje af epilogen umiddelbart efter: »Thii maa hwer mandt her widhæ att retthæ sig effther . . .«. Hermed afbrydes kapitlet og efterfølges af kap. 105, som er det første af profos-kapitlerne. Men i det sidste af disse, i anden del af kap. 111, kommer fortsættelsen: ». . . Thenne forschriffnæ Ordinandtz och Skickelssæ szom forschriffwidt staaer . . .« osv. Kap. 104, som indeholder det sidste kapitel om vrag og begyndelsen af epilogen, og anden del af kapitel 111, som indeholder resten af epilogen, er i fuld verbaloverensstemmelse med kap. 140 og 141 i Ul, som ikke har profos-kapitlerne. (AM mangler dog datum).

Et yderligere bevis for, at profos-kapitlerne er et indskud, ligger i den meget vigtige omstændighed, at ordet *skultus* kun findes i et af disse kapitler, nemlig i kap. 105, og ellers ikke i hele AM. Derimod har Ul ordet *skultus* 3 steder, nemlig i kap. 5, 14 og 16. Nu findes kap. 5 i Ul ikke i AM og heller ikke i byloven, men de to andre har paralleller i AM (kap. 5 og 6) i nøje verbaloverensstemmelse med disse, når bortses netop fra *skultus* og enkelte andre ord.

Skultus-ordningen blev indført i byloven (i kap. 1) og nævnes

utallige steder i denne, bl.a. i kap. 89(94) og 90(95), som er parallelsteder til kap. 14 og 16 i UI og til kap. 5 og 6 i AM. UI er, som påvist af Allen, ældre end byloven, selvom ordet skultus forekommer 3 gange deri.²⁵

Når skultus ikke forekommer i AM, – kun i et indskud, som senere er tilføjet –, så er det et vægtigt indicium for, at AM's forlæg er skrevet på et tidspunkt, hvor skultusordningen endnu ikke har fundet indpas i lovgivningen og derfor må være ældre end UI's forlæg.

For yderligere helt og holdent at klargøre, at profoskapitlerne er et indskud, som senere er tilføjet, må det slås fast, at den profos, som indføres i fuldmagten til Mogens Gøye og hvis beføjelser fastsættes i kap. 105–111, er noget nyt; han kan ikke forveksles med den profos, som omtales i AM i kap. 46 og 49, og tilsvarende i UI i kap. 68 og 15 og desuden i kap. 72, 77, 78 og 84. I byloven nævnes han kun i kap. 1, hvor hans opgaver bliver indskrænket, idet skultus får fuldmagt til at straffe over hals og lemmer i købstæderne, men profossen kun skal befatte sig dermed, hvis han bliver tilkaldt af skultus. I fuldmagten står udtrykkelig: » . . . och skall wor proffaaess *som wii ther thiill skickindis worde* ferdes medt oss elskelighæ her maghens och alle andre tidher . . . « (udhævelsen af mig). Her er altså tale om en ny stilling, der skal oprettes, mens det i kap. 49 i AM klart fremgår, at der er tale om kongens egen profos. Der står: »(efter forbud mod at bære lang væрге i købstæderne) wndertagnæ wore Drawenttheræ och thennem som taghæ woræ paa worth eghitt liff Och thee som thilskickedæ ære at bærræ werighæ Som er wor profats Och hanss folck . . . «.²⁶

En indholdsanalyse af AM og UI viser en betydningsfuld forskel i politisk henseende, idet UI har en skærpet holdning over for gejstligheden og en afgjort vigende over for adelen i forhold til AM.

Kapitlerne 1–4 incl., 6–8 incl., 13 og 18 i UI, som ikke findes i AM, viser, hvordan regeringen tager sig magt til at føre tilsyn med gejstligheden og endda gribe ind i kirkestyrelsen. Kap. 1 anviser

²⁵ C. F. Allen, o.c. s. 217 nederst.

²⁶ J. E. Larsen, o.c. s. 11, anm. 1 skriver om denne profos: »Kongens Profos, Rigens Profos, eller Hofprofossen var i gamle Dage en hæderlig og, naar Hoffet var paa Reise, vigtig Betjent, der var som Hofleirens Politimester. Hans Underbetjente kaldes Stykknægte, jfr. Historisk Kalender for 1814, S. 94 og 101, Suhms ældre Saml. II. 1. S. 197 og 2. S. 55, Danske Mag. V. S. 211, Rosenvinges Anm. til Christian II's Love S. 512–513«.

bisper og prælater, hvordan de skal opføre sig i domkirken, kap. 2 pålægger bisperne sømmelig påklædning, kap. 3 foreskriver ceremonien ved kongens personlige messe, kap. 4 indskrænker prælaterne følge, kap. 6 tillader sig at fastsætte minimumsalderen for vielse til de forskellige gejstlige grader, kap. 7 og 8 opstiller betingelserne for præstekald og -gerning. Kap. 13 giver de regler, der skal følges, når præst vil oplade anden sin kirke, og kap. 18 lader præster inddrive deres årlige rettigheder gennem verdslig domstol.

Kap. 62 i AM og kap. 95 i Ul viser en bemærkelsesværdig forskel. Kap. 62 forordner, at gejstlighedens og adelens bønder ikke længere skal være pligtige til at holde nogen staldøksne hos sig for deres herskab, og hvis de alligevel holder nogen, skal de ikke være forpligtet til at erstatte de øksne, der eventuelt måtte dø hos dem, undtagen de som pligtige er at holde fodernød. Adelige og gejstlige som vil holde staldøksne, skal holde dem ved deres egen gård.

Kap. 95 i Ul forordner blot, at ingen af kongens bønder længere skal være pligtige til at holde staldøksne hos sig for kongens embedsmand (ellers som AM).

Kap. 68 i AM og kap. 101 i Ul viser også en betegnende forskel. Kap. 68 giver fæstebonden, hvadenten han hører under kirken, kronen, ridderskabet eller andre, ret til ikke at kunne vises bort fra gården, sålænge han overholder de sædvanlige forpligtelser. Hvis en bonde fæster gård fra ny, må han, under de samme betingelser, ikke kastes ud før efter 8 år minimum.

Kap. 101 i Ul siger blot, at en bonde, som fæster gård under kronen eller hos adelen, først skal have en overenskomst (»forordt«) med den, han fæster gård af, om hvorlænge han skal beholde gården, i 10 år, 12 år, længere eller kortere, som de kan forenes om. I den tid bør han ikke udvises, sålænge han overholder sine forpligtelser. Her er altså ikke sat nogen minimumsfrist, og der står intet om de fæstebønder, som allerede har gårde i fæste.

Kap. 15 i AM og kap. 32 i Ul viser følgende forskel. Kap. 15 i AM forbyder gejstlighed og adel at drive nogen form for købmandskab på landet, hverken med deres egne bønder eller med nogen andre, undtagen med deres landgilde, det skal de føre ind til købstæderne og sælge der og købe ind igen til deres egen gårds behov. Kap. 32 i Ul forbyder det samme i næsten fuld verbaloverensstemmelse med AM, men udelader adelen fra forbudet.

På tre vigtige punkter, nemlig m.h.t. pligten at holde staldøksne, udvisning af fæstegården og adelens ret til købmandsskab på landet,

er Ul udtryk for store indrømmelser til adelen – og delvis til kirken som godsejer – på bøndernes bekostning. Hvis man nu tænkte sig, at Ul repræsenterer det ældre stadium og AM det yngre, måtte man forestille sig udviklingen sådan, at kursen over for adelen er blevet betydeligt skærpet, men mildnet noget over for kirken, som har fået slettet nogle generende kapitler om indblanding fra statens side (de førstnævnte kapitler, som ikke findes i AM). I så fald kan kirken ikke siges at have vundet meget, eftersom ovennævnte indblanding nok ville være generende, men dog for intet at regne i forhold til mange andre kapitler, som f.eks. kapitlerne om forbud mod appel til Rom, fratagelsen af kirkens verdslige jurisdiktion, forbud mod erhvervelse af yderligere jordegods osv. Disse kapitler er nemlig ikke undergået nogen reel ændring.

At en sådan udvikling – fra Ul's forlæg til AM's forlæg – skulle have fundet sted, virker ikke sandsynlig, når man ser sagen i en større sammenhæng.

Som det tidligere er blevet antydnet (jfr note 8) nåede lovgivningen i Danmark under Christiern II's regering sin kulmination med udsendelsen af forordningen af 1521.10. februar, ganske kort tid efter kongens hjemkomst fra det tilsyneladende så sejrige felttog mod Sverige. Den danske adel har sikkert nok været forskrækket over kongens voldshandlinger hjemme og især i Sverige, men den var bestemt ikke så svækket – det viste sig jo også ved oprøret – at det skulle være en rimelig politik fra kongens side først at stille den stolen for døren med forordningen af 1521.10. febr., derefter at gøre væsentlige indrømmelser med forlægget for Ul og så trække dem delvis tilbage med forlægget for AM, mens han samtidig prøvede at stemme kirken mildere ved at slette nogle relativt ubetydelige kapitler, som generede den. Nej – kirken har ikke på denne tid spillet en sådan rolle, at kongen behøvede at stemme den mildere – hans behandling af dens ledende mænd, både i Danmark, Norge og Sverige før, under og efter denne tid, viser det ganske klart. Men regeringen har indset, at adelen i Danmark stadig var en magtfaktor, man ikke kunne byde alt. Kongens tilbud om forhandling selv efter Viborgmødet og hans bortrejse d. 13. april 1523 uden kamp er et bevis herpå – borgernes truende holdning i adskillige byer har dog også medvirket.

Land- og byloven som helhed viser en tilbagevigen over for godsejerne, især de verdslige, på flere vigtige punkter i forhold til den kraftige og målbevidste linje, som forordningen af 1521.10. febr. er

udtryk for. AM og UI repræsenterer udviklingslinjen i denne tilbagevigen, idet AM er en afskrift af et ældre udkast til landloven og UI en afskrift af et yngre.

Spørgsmålet om de kapitler i UI, som angår gejstligheden, er blevet slettet eller tværtimod tilføjet, fører lige over i det samme spørgsmål m.h.t. de andre kapitler, som UI har ekstra. Det gælder om alle disse kapitler, at de ikke kan være føjet til eller slettet af politiske grunde. De drejer sig bl.a. om gæld, testamente, familieret²⁷ og er på ingen måde de væsentligste i den nye retsplejeordning, som går ud på at fratage kirken næsten hele dens verdslige jurisdiktion, indføre det virkelige vidnebevis i moderne betydning, fastslå appelinstanserne, indførelse af en professionel dommerstand på herredstingene, afskaffelse af de forskellige former for nævn osv. De kan kun opfattes som supplerende bestemmelser til en ordning, som allerede er fastlagt i grundtrækkene, ligesom de nævnte ekstra-kapitler angående gejstligheden. Derfor er det vanskeligt at tænke sig, at disse kapitler skulle være blevet slettet, da de jo absolut er nyttige netop som supplement; især er det vanskeligt at se noget *system* de skulle være slettet efter.

Om disse kapitler gælder det samme, som J. E. Larsen har påpeget ang. ekstra-kapitlerne i ms Uldall 255^{4to}'s afskrift af byloven: Der er ikke nogen grund til at slette dem.²⁸

Der er en forskel mellem AM og UI ang. bønderbørns skolegang som jævnført med den såkaldte *skoleanordning*²⁹ passer godt med teorien om, at AM's forlæg er ældre end UI's.

Kap. 91 i AM omhandler to forhold: Første afsnit forbyder bønder at sende deres børn til skole i købstæderne, hvis de skal tigge til deres underhold ved at løbe fra dør til dør og bede om almisse. Hvis

²⁷ Kap. 5 om lærerstandens bedre aflønning (se også senere). Næsten hele kap. 23 samt kap. 24-30 incl. om gæld, testamente, børneværge m.m. Kap. 51 og 52 om stævning. Kap. 65 om hvorledes fredbrev bør at lyde. Kap. 70 om at landsdommeren skal dømme på alle sager undtagen markeskel og skovskel (se også senere). Kap. 73-76 incl. om tyveri, samt 78 og 79 om trolddom (se også senere). Kap. 80 om pant at tage. Kap. 84 om tyv bliver grebet, som før har stjålet. Kap. 85 om driftefæ og »Mystagh«. Kap. 87 om bonde får lov at jage dyr eller fiske . . . Kap. 91 om marked at holde. Kap. 104 om bønder, som har gifte børn i gårde med dem. Kap. 119 om ager og alfar vej. Kap. 127 om bønderbørns ret til at lære håndværk. ²⁸ J. E. Larsen, o.c. s. 26 ff.

²⁹ Skoleanordningen, som er bevaret i et originalkoncept, er aftrykt i Danske Magazin VI, 1752, s. 364 ff.

bønderne ikke selv betaler omkostningerne ved skolegangen, skal børnene forblive hjemme og oplæres til landbrug. Andet afsnit omhandler værgemål for forældreløse bønderbørn.

Kap. 125 i Ul gentager forbudet i kap. 91's første afsnit. Men derefter følger, at hvis nogen vil have sine børn til skole, da skal de sætte dem til deres sognepræst, sognedegn eller andre lærde i landsbyen, og skal de først lære Paternoster, Ave Maria, Credo etc. på dansk, så de vel kan dem læse og forstå og siden lære at læse og skrive på dansk. Vil nogen have deres børn til skole i købstæderne, som vil blive præst og ved kirken, skal de selv besørge dem med kost mm. og skal skolemesteren lære dem følgende bøger, som er Grammatica, Terentius, Virgilius, in opusculo Ciceronis, in historiis, in dialectica aliqua synceriori, in lectione veteris testamenti »efftersom then Ordinancie ydermere uduiser, the nu schulle hafue uti Scholen uti vore Kiøbsteder«.

Kap. 128 i Ul svarer til andet afsnit af kap. 91 i AM, men med en vigtig forskel. I AM ordnes værgemålet således, at hvis de ingen slægtninge har, skal kongens foged der på landet overgive dem til folk, som kan bruge dem og oplære dem i landbruget, som foreskrevet i kapitlets første afsnit, mens Ul foreskriver, at dommeren skal tilskikke dem en værge, som skal have dem i forvaring og lade lære dem først de komme til skellig alder, »som forskrefuit staar;, nemlig i kap. 127, som kun findes i Ul, og som tillader bønderbørn at lære håndværk, som bruges i købstæderne; ellers skal de oplæres i landbruget.

Disse spørgsmål behandles i byloven som naturligt er kun i henseende til peblingenes tiggeri. Kap. 56(61) påbyder, at kun de må gå i skole i købstæderne, som selv har kost og ikke de, som løbe om by efter almisse.

I forbindelse med dette er der også en vigtig forskel mellem kap. 2 i AM og kap. 10 i Ul. Kap. 2 i AM er det samme som første del af kap. 10 i Ul og handler om ansættelse af en »succentor« i domkirker, men derefter har Ul følgende tillæg: »och thesligest Corales; schulle fly thennom thvende Røcklynn, som skulle vere heele och ureffne, saa the stedse haffue eth reent, naar the ladher thet andhet thwo, och skulle theris Skolmestere holle thennom till, at the øffuer thennom paa then ny Mensure at syunge, och naar the perfecti therutii ere, at the schulle alle Festedage syunge Høigmessen utii Mensuren«.

Endelig skal nævnes, at kap. 5 i Ul, som ikke findes i AM, på-

byder bisperne hver i sit stift at sørge for, at skolemesterne og hørerne bliver ordentlig aflønnede med kirker og vicarier.

Det ses, at der ligger en tydelig udvikling fra ordningen i AM, der blot forbyder bønderbørn at tigge til livets ophold som peblinge i købstæderne og ellers henviser dem til at forblive bønder, og til ordningen i UI. Her forbydes tiggeri også, men vejen lettes for de uformuende ved at henlægge grundskolen på dansk til landsbyen med præsten eller degnen som lærer (kravet om sognepræsternes residenspligt skulle jo også give mulighed derfor). Der ligger også en udvikling fra andet afsnit af kap. 91 i AM, der blot ordner værge-målet for forældrelose bønderbørn derhen, at de skal opdrages til bønder, og til kap. 127 og 128 i UI, der giver dem mulighed for også at blive håndværkere i byerne.

At der virkelig er tale om denne udvikling og ikke omvendt en nedskæring fra UI's forlæg til AM's, kan påvises ved sammenligning med skoleanordningen, som findes i konceptform – det vides ikke, om den nogensinde er udsendt.

I andet afsnit af kap. 125 i UI, som ikke findes i AM, skitseres nyordningen af købstadsskolerne og yderligere oplysninger henvises klart og tydeligt til skoleanordningen, som er på vej, men endnu ikke udsendt (se citatet ovenfor).

Anordningen begynder med at udsige, at det er den skikkelse, som skal holdes i »alle store Scholer« i Danmark. Derefter følger ordningen af klasserne, inddelingen af skoledagen, oversigt over de bøger, der skal bruges og de fag, der skal undervises i, altsammen i udmærket overensstemmelse med kap. 125 i UI, såvidt det omtales der. Desuden påbydes det bisperne at forsyne hørerne med et godt sogn eller vicarie, svarende til kap. 5 i UI. Endelig har anordningen et stykke, der svarer til anden del af kap. 10 i UI: »Inghen skall gange tiil Koer, wdhen han haffwer too Ryckliin hiele oc altid rene, Naar ett bliffwer skidne, skulle han strax lade thett towe, oc taghe ett nye wppaa. Item alle Corales skall tiilholles att øffue them wdi Sangh oc paa læress wthi then nye Mensure«. Overensstemmelsen med UI er jo ganske tydelig, især omtales den nye mensur slet ikke i AM. Til sidst den vigtige omstændighed, at skoleanordningen 2 steder nævner skultus.

J. Oscar Andersen behandler dette spørgsmål i »Overfor Kirkebruddet« fra 1917 s. 189 ff. Han sætter indførelsen af mensural-musikken i forbindelse med kongens rejse til Nederlandene i midten af juni 1521, således at forlægget for UI og skoleanordningen må

være udarbejdet *efter* hans hjemkomst i september men naturligvis *inden* 22. december samme år, hvor landloven i hvert tilfælde, som påvist af C. F. Allen, var i kraft. Da forlægget for AM hverken har skultus eller mensur, er dette et ret afgørende bevis for, at det må være blevet udarbejdet i tiden fra 26. maj 1521 og indtil kongens hjemkomst i september.

Selve AM, som jo har skultus i det indskudte kap. 105, men ikke omtaler mensuren, må som følge heraf være afskrevet *før* kongens hjemkomst, medmindre da skultus-ordningen også er af nederlandsk oprindelse. Da skultus-ordningen først indføres officielt i byloven, men allerede omtales i AM, skoleanordningen og UI, viser det, at i hvert fald udkastet til byloven må være udarbejdet samtidig med disse, men altså *efter* AM's forlæg, hvilket jo også er meget rimeligt.

Endvidere må omtales kap. 34 i AM, som påbyder, at den, som ikke selv kan fremføre sin tale for retten, må skikke sig en anden i sit sted, som hans tale fremføre kan, og tie selv stille. Kap. 50 i UI andet afsnit gentager dette og tilføjer: »Er handt och saa vankundig, fattug eller elende, at handt kandt ingen Forthalere faa, tha schall Dommeren vere forpflichtet till, at schiche hannom en till, som y Lougen forfaren, viis och fornumstig er, och then skall annamme Sagen till sig, och till Rette forførdre; huo thet ey giøre vill, haffue forbrudt, som Dommeren tha finder hannom for«.

Kap. 10(13) i byloven gentager påbudet i kap. 34 i AM og tilsvarende afsnit i kap. 50 i UI og tilføjer: »oc skal udi Kiøbstedt skickes two eller tree, efftersom Behoff giøres, the som Talsmend være skulle, oc framføre saadane theris Sager i Rette; oc skulle woros Schultus, Borgemestere oc Raad giøre therpaa en skickelige Løen, som same Taalsmen haffue skulle fore theris Umage«.

Her er også en tydelig udvikling. I AM påbydes det ganske simpelt, at den som ikke selv kan fremføre sin tale i retten må sende en anden i sit sted. I UI videreføres denne tanke, så at mennesker, som ikke kan skaffe sig en fortaler, skal tilskikkes en af dommeren, og den som bliver tilskikket, bliver straffet, hvis han unddrager sig. I byloven tages skridtet fuldt ud og der ansættes ligefrem lønnede, beskikkede advokater i købstæderne til dette hverv; og netop det, at de lønnes af byen, må vel betyde, at hvervet omfatter de fattige og elendiges sager, ligesom i UI. Før de endelige konklusioner kan drages m.h.t. AM og UI's placering må imidlertid endnu en række kapitler behandles.

Kap. 7 i AM forbyder gejstligheden at købe jordegods i fremtiden,

hverken landgods eller købstadgods. Enhver, der måtte ønske at give noget til kirken, skal give det i penge, men ikke i jordegods.

Kap. 17 i UI's første afsnit svarer fuldstændig til AM's forbud for gejstligheden mod at erhverve jordegods, men tilføjer: »uden the ville effterfølge St. Pauli Lærdom, som hand skriiffuer utii syn første Epistel Cap. 3 ad Timotheum, raader thennom, ath the thager Hus-true och leffuer utii thenn hellige Ehteskab, som theris gamble For-fædre giort haffue«.

Kap. 23 i UI påbyder, at intet testamente må fuldgøres, førend den dødes bevisligen gæld er betalt. Derefter bestemmes (ligesom i kap. 7 i AM andet afsnit) at den, som vil skænke kirken noget, skal give det i penge og ikke i noget andet gods, og det tilføjes, at testamentet derom skal gøres i dannemænds nærværelse. Næste afsnit handler om, hvordan et testamente skal opstilles for at få retskraft (især tages der forholdsregler mod munkes og præsters evt. forsøg på at forgribe sig på afdødes formue), samt fremgangsmåden, hvis man ønsker at testamentere noget til de fattige. Bortset fra det med kap. 7 i AM svarende afsnit i kap. 23 i UI er hele kap. 23's øvrige indhold om testamente et tillæg, som ikke findes i AM. Dette må ses i sammenhæng med kap. 25 i UI (om testamente at gøre), som også mangler i AM, ligesom for øvrigt alle kap. 24–30 incl. i UI mangler i AM.

Kap. 91(96) i byloven svarer i sit første afsnit til første afsnit af kap. 7 i AM og kap. 17 i UI. Andet afsnit svarer til andet afsnit af kap. 7 i AM og det tilsvarende afsnit i kap. 23 i UI, men således at byloven på dette punkt har mest verbaloverensstemmelse med UI.

Kap. 92(97) i byloven forbyder at fuldgøre et testamente, førend den dødes bevislige gæld er betalt. Dette svarer til første afsnit i kap. 23 i UI, men findes ikke i AM. Dette står i alle håndskrifter af byloven, men i Uldall 255⁴⁰, som bl.a. repræsenterer bylovens udgave for Sjælland, tilføjes desuden de kun i UI omtalte forholdsregler mod munke og præster.

Dette vil altså sige, at UI har både tillæg og ekstra-kapitler om testamente, som ikke findes i AM, men som delvis genfindes i byloven. Dette peger afgjort i retning af, at den endelige landlov på dette punkt som på så mange andre, har haft UI's forlæg som forlæg, og at AM's forlæg under alle omstændigheder er ældre end noget af disse.³⁰

³⁰ Det må naturligvis antages, at den endelige, retsgyldige landlov må være i overensstemmelse med byloven; men dermed er ingenlunde givet, at kun den en-

Det mærkelige afsnit i Ul om Paulusbrevet som ikke findes i byloven, må derfor antages allerede at være udgået i den endelige landlov, dvs. at det må opfattes som et tillæg, som, da det kom til stykket, ikke er blevet taget til følge; det passer ikke med landlovens ellers strengt reform-katolske ånd – som den har fælles med byloven.

Kap. 37 i AM omhandler straffen for at sidde kongens stævning overhørig. Kap. 54 i Ul omhandler det samme og tilføjer straffen for at sidde stævning for landsdommer overhørig. Foruden dette eksempel findes der adskillige kapitler, som kildekritisk set har den samme problemstilling, nemlig den at der i Ul findes forskellige mindre tilføjelser, som alle udmærket godt kan forklares som senere tillæg i forhold til AM.³¹ Endvidere findes der adskillige kapitler i Ul, som nok har visse afvigelser fra AM, enten formelt eller reelt, men som ikke er af en sådan karakter, at de kan tjene til at belyse forholdet mellem AM og Ul.³²

Tilbage bliver en række kapitler, som det har større interesse at gennemgå lidt mere detaljeret. For det første findes der enkelte kapitler i AM, som ikke findes i Ul; det drejer sig om kap. 8 og 61 (kap. 105–111 incl. er allerede behandlet foran). Kap. 8 i AM påbyder, at om nogen biskop har tiltale til noget nævn, da skal »oss Elsk^e N medt thendt hannem fylgher taghe fleræ gode mendt till thennem och höræ thendt sagh fore thennom och skillighe thennem

delige landlov har dannet forlæg for denne på de relevante punkter. Der er tværtimod som tidligere antydnet al mulig grund til at tro, at i hvert fald udkastet til byloven er udarbejdet samtidig med et eller flere udkast til landloven, altså førend landloven forelå i sin endelige form.

³¹ Det drejer sig om: Kap. 37 i AM, kap. 54 i Ul samt kap. 18(22) i byloven. Kap. 39 og 44 i AM, kap. 57 og 64 i Ul samt kap. 29(35) i byloven. Kap. 40 i AM, kap. 57, 58 og 60 i Ul samt kap. 33(39) og 35 i byloven. Kap. 42 i AM, kap. 59 og 62 i Ul. Kap. 53 i AM, kap. 129 i Ul, samt kap. 53(58) i byloven. Kap. 72 i AM, kap. 102 i Ul. Kap. 73 i AM, kap. 103 i Ul.; Kap. 74 og 75 i AM, kap. 105, 106 og 107 i Ul.; Kap. 80 i AM, kap. 89 og 90 i Ul, samt kap. 51(56) i byloven; Kap. 86 i AM, kap. 113 i Ul. Kap. 94 i AM, kap. 118 i Ul.

³² Det drejer sig først og fremmest om: Kap. 10 i AM, kap. 20 i Ul. Kap. 18 i AM, kap. 35 i Ul. Kap. 20 i AM, kap. 37 i Ul. Kap. 22 i AM, kap. 39 i Ul. Kap. 32 i AM, kap. 49 i Ul, samt kap. 12(15) og 13(16) i byloven. Kap. 38 i AM, kap. 56 i Ul (teksten er sandsynligvis fordærvet i AM). Kap. 67 i AM, kap. 86 i Ul. Kap. 83 og 84 i AM, kap. 115 i Ul. Kap. 89 i AM, kap. 116 i Ul, kap. 86(91) i byloven. Kap. 92 i AM, kap. 126 i Ul. Kap. 95 i AM, kap. 121 i Ul, samt kap. 68(73) i byloven. Kap. 96 i AM, kap. 122 i Ul.

att medt retthæ«. Denne bestemmelse kan være udeladt i Ul ved en afskriverfejl, men det er dog mere sandsynligt, at den er blevet strøget, fordi den i virkeligheden indgår i kap. 9 i AM, som også findes tilsvarende i kap. 19 i Ul. Første afsnit i begge disse kapitler forbyder nemlig biskopper og bygdemænd at stævne eller kalde sandemænd, ransnævninge, herredsnævninge eller nogen andre nævn for sig, undtagen kongen selv eller hans repræsentat er tilstede.

Kap. 61 i AM har en pendant i byloven kap. 103(109). Indholdet kan ganske vist ikke siges at være af større vigtighed, men når det er optaget i byloven er der for så vidt ingen grund til, at det ikke skulle være i Ul. Her er det derfor sandsynligt, at der er tale om en afskriverfejl.

Problemstillingen er derimod en anden ved kap. 11, 12 i AM, kap. 21 i Ul samt kap. 77(82)–81(86) incl. i byloven.

Kap. 11 og 12 i AM omhandler den nye appelret i gejstlige og verdslige sager, som bl.a. skal forhindre, at sager appelleres uden for riget. De har næsten fuldstændig verbaloverensstemmelse med de tilsvarende kapitler i byloven, mens de både reelt og formelt adskiller sig fra kap. 21 i Ul. Den vigtigste forskel er, at denne domstol i Ul skal følge kongens hof, hvor han er i Danmark, mens den ifølge AM og byloven skal have permanent sæde i Roskilde. Noget lignende gælder for enkelte andre kapitler.³³

Da forholdet mellem AM og Ul skulle være tilstrækkeligt klarlagt ved fremlæggelsen af alt det tidligere anførte bevismateriale, må ovenstående kapitler forklares med, at Ul i disse tilfælde repræsenterer ændringsforslag, som må formodes ikke at være taget til følge i den endelige landlov, da de ikke er fulgt med over i byloven. Dette ræsonnement gælder kun delvis ved kap. 50 i AM, kap. 72–79 incl. i Ul og kap. 37(43)–40(46) incl. i byloven:

Kap. 50 i AM omhandler forholdsregler over for sigtede i tyveri. Om nogen sigtes for tyveri og tre bærer vidne derom på den foreskrevne måde (nemlig kun for herreds- eller landsting, se kap. 45 i AM), da skal kongens foged foretage husundersøgelse i sigtedes

³³ Kap. 14 i AM, kap. 31 i Ul samt kap. 93(98) i byloven: Kap. 14 i AM, som omhandler hvad der skal ske med en præsts formue, hvis han dør uden skriftemål og testamente, er mest i overensstemmelse med byloven, mens Ul har et par afvigelser m.h.t. arvedelingen. Det samme gælder: Kap. 88 i AM, kap. 120 i Ul, kap. 83(88) i byloven. Kap. 97 i AM, kap. 123 i Ul, kap. 65(70) i byloven. Kap. 35 i AM, kap. 53 i Ul, samt kap. 17(20) i byloven (her har Ul en ekstra-bøde på 80 mark).

gård. Hvis der ikke findes tyvekoster, men rygget stadig går om sigtede, at han er tyv, og nabo og genbo kærer over ham, da skal fogeden lade ham underkaste tortur. Tilstår han alligevel ikke, skal fogeden tre gange påbyde ham at flytte fra landsbyen eller herredet. Hvis han ikke gør det, har lensmanden magt til at lade ham henrette. Andet afsnit siger ganske kort: »Och gaar om throidtdaam som om thiwwfnedt«. Tredje afsnit omhandler medskyldige og medvidere. Hvis nogen bliver rettet for ugerninger og tilstår, at andre har været i flok og følge med ham, skal kongens fogeder og lensmænd forhøre vedkommende, om nødvendigt under tortur (lemmerne dog uskamferede (!)). Hvis nogen kender noget til en andens misgerning, men ikke melder ham, og der siden går rygter om, at han vidste det, skal han straffes på samme måde som gerningsmanden selv.

Kap. 72 i Ul svarer til første afsnit af kap. 50 i AM. Vigtigste afvigelse er slutningen, som lyder: »... tha schall Lensmanden haffue Macht att straffe offuer hannom, som hereffter følger« (nemlig i kap. 73, 74, 75, 76 i Ul, som ikke findes i AM). Kap. 77 i Ul svarer til tredje afsnit af kap. 50 i AM, men er noget mere detaljeret. Den vigtigste tilføjelse er, at medvideren skal straffes som gerningsmanden selv, først og fremmest når det drejer sig om forrædderi, trolddom, mord, forfalskning af segl etc., altså om meget grove forbrydelser. Dette må siges at være en slags mildnelse i forhold til AM, ligesom de mere differentierede forholdsregler, der påbydes i de ovennævnte kap. 73–76 incl. i Ul er mildnelser.

Kap. 78 og 79 i Ul som, bortset fra den korte omtale i andet afsnit af kap. 50, ikke har nogen pendant i AM, handler om trolddom. Fremgangsmåden over for sigtede i trolddom er i hovedsagen den samme som i AM, som jo blot henviser til samme behandling som over for sigtede i tyveri. Men der gives en detaljeret beskrivelse af, hvilke handlinger, der kan give anledning til en sådan sigtelse, ligesom straffen er blevet graderet efter forbrydelsens alvor.

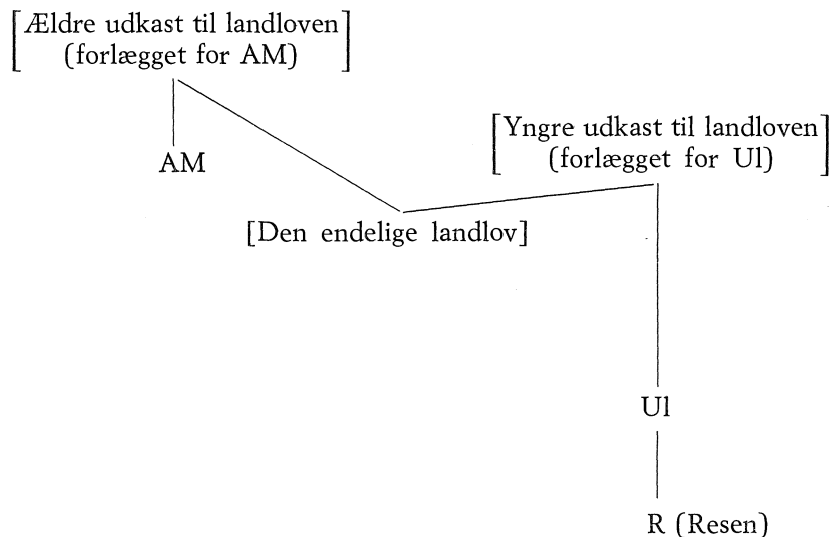
Der kan ikke herske tvivl om, at kap. 72–79 incl. i Ul taget som en helhed betyder en stor forbedring i strafferetlig henseende, sammenlignet med den summariske fremgangsmåde i AM. Alligevel har byloven fulgt AM i denne sag, eftersom kap. 37(43)–40(46) incl. i byloven følger kap. 50 i AM stykke for stykke, blot med omskrivninger til byforhold.

Der er her to muligheder, som kommer i betragtning: Enten repræsenterer Ul et supplerende ændringsforslag, som ikke er blevet

taget til følge i den endelige landlov eller også er det alligevel optaget i denne i UI's form. At den sidste mulighed har en vis sandsynlighed for sig, ligger i den omstændighed, at der ikke foreligger nogen *indre* modsætning mellem UI og byloven i denne sag; dels fordi UI jo trods alt blot er mere differentieret, dels fordi flere af kapitlerne i UI udelukkende tager sigte på landforhold, f.eks. kap. 75 og 79.

Taget som en helhed viser det ovenstående kapitler i UI blot, at heller ikke UI på alle punkter repræsenterer den endelige landlov. De bekræfter blot, at UI er en afskrift af et udkast til landloven, men vel at mærke et yngre udkast end AM's forlæg.

Det er nu muligt at opstille et stemma, der illustrerer forholdet mellem de overleverede kilder til Christiern II's landlov:

Altså: forlægget for AM er skrevet i perioden 26. maj–september 1521, før kongens hjemkomst fra Nederlandene. AM selv er skrevet inden for samme periode (men naturligvis *efter* sit forlæg). Forlægget for UI er skrevet i perioden sept.–22. dec. 1521, efter hjemkomsten fra Nederlandene (konceptet til skoleanordningen er skrevet i samme periode, men før UI's forlæg). Den endelige landlov må være skrevet og udsendt efter forlægget for UI men før 22. dec.

1521. Ul er en afskrift fra sidste halvdel af det 17. årh. men før 1684, i hvilket år Resens udgave kom (jfr note 10).

Med denne nye placering af AM og Ul skabes der sammenhæng i Christiern II's nordiske politik som helhed: Efter sejren over Sverige og blodbadet i Stockholm kulminerer hans regering i Danmark med udsendelsen af forordningen af 1521.10. februar. Men allerede i sommeren 1521 begynder hans tilbagetog over for den danske adel, som ender med hans flugt den 13. april 1523. Dette tilbagetog i 1521 passer smukt med, at hans herredømme i Sverige samtidig får sit knæk og at det kommer til alvorlige forviklinger med hanseaterne.

Jakob Pasternak

SUMMARY

The most important sources to the domestic policy of Denmark during the reign of king Christiern II (1513–23) are the legislation of the time, especially the decree of 1521, February 10th, as well as the so-called country-ordinance from the end of 1521 and the town-ordinance from the beginning of 1522. This legislation most clearly demonstrates the government's intentions towards the four ranks of the kingdom: Lords, clergy, townspeople and peasants. Because the delivery of the source material has been incomplete, especially regarding the country-ordinance, some critical analysis has had to be made before the material can be used to the full extent. The two manuscripts in which the country-ordinance was handed down to us show that—at least—there were two phases in the genesis of the ordinance. The problem then has been to decide, which manuscript represents the elder phase. Contrary to mr. *Johan Hvidtfeldt* I maintain that the shorter ms, called A.M.804^{4to}, represents the elder phase, whereas the longer one, called Uldall 255^{4to}, stands for the younger phase.

This re-arrangement of the two manuscripts gives rise to a better coherence in the Nordic policy of Christiern II as a whole: After the victory over Sweden (1520) and so-called Stockholm-Massacre his reign in Denmark culminates with the issue of the decree of 1521, February 10th. But already during the summer 1521 his retreat towards the Danish lords begins, resulting in his flight in April 1523. The two manuscripts in question represent two phases in this retreat as viewed upon the background of the firm stand of the decree mentioned.